

VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey

VIII. Uluslararası Türkiye'nin
Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi

Papers

Bildiriler

Editor

Nurcan Abacı

Uludağ University Kirazlıyayla Congress Center
Uludağ Üniversitesi Kirazlıyayla Kongre Merkezi

June 18-21, 1998, Bursa-Turkey
18-21 Haziran, 1998, Bursa-Türkiye

XVI.Yüzyılda Antalya'nın Fizik ve Demografik Yapısı

* Dr. A. Latif ARMAĞAN

Coğrafi konumu itibarıyla Anadolu'nun güneyinde, Akdeniz'in kuzey kıyısında kendi adını alan körfezin etrafında yer alan Antalya, M.Ö.158 tarihinde Bergama hükümdarı II. Attalos Fladelfs tarafından kurulmuştur¹. Adını kurucusundan alan şehir, Osmanlı egemenliğine girinceye kadar Bergama, Roma, Abbasi, Bizans, Ceneviz, Anadolu Selçukluları, Kıbrıs ve Teke-Oğulları'nın egemenliği altında kalmıştır².

Antalya, Yıldırım Bâyezîd zamanında Osmanlı egemenliğine girmiştir. Yıldırım Bâyezîd, 1390 yılında Teke Beyi olan Osman Çelebi'nin oğlu Mustafa Bey'in elinde bulunan Antalya'ya hareket ederek şehri ele geçirmiştir³. Yıldırım Bâyezîd, Antalya muhafızlığına Firuz Bey'i getirmiş ve burayı Teke-ili ile beraber önce oğlu İsa Çelebi'ye, sonra da diğer oğlu Mustafa Çelebi'ye sancak olarak vermiştir⁴.

Ankara savaşından sonra Osman Çelebi, Karaman Beyi'nin de yardımını alarak Antalya'ya tekrar ele geçirebilmek için harekete geçmiş, fakat bu girişim Osman Çelebi'nin Antalya muhafızı Hamza Bey tarafından ani bir gece baskınıyla İstanos'ta öldürülmesiyle sonuçsuz kalmıştır (1423)⁵. Bu tarihten itibaren Teke-Oğulları Beyliği sona ermiştir.

Antalya, Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra Anadolu Eyaleti'ne bağlı Teke Sancağı'nın sancak merkezi olmuştur. Aynı zamanda şehir, XV. yüzyıl ortalarına kadar şehzâde sancak merkezliği de yapmıştır⁶. Daha önce de ifade edildiği gibi, Yıldırım Bâyezîd tarafından alındıktan sonra Antalya, Teke-ili ile birlikte bir sancak haline getirilerek şehzâde İsa ve Mustafa Çelebi'lere verilmiştir. XV. yüzyılın ikinci yarısında herhangi bir şehzâdenin gönderilmediği şehre, XVI. yüzyılın başlarında II. Bâyezîd'in oğlu Sultan Korkud'un tayin edildiği görülmektedir⁷. Sancak merkezi olması yanında Antalya, aynı zamanda sancak dahilindeki Antalya kaza ve nahiyesinin de merkezi idi.

1. Şehre Ulaşan Ana Yollar:

Toros'ların ötesindeki geniş Antalya Körfezi hinterlandının deniz yolu ile çıkış kapısı olan Antalya, stratejik bir sahada yer alması nedeniyle hem karadan, hem de denizden ulaşım imkanına sahiptir. Şehre ulaşan ana karayollarından biri, Antalya'yı Isparta'ya bağlayan kuzey yoludur. Antalya'dan başlayan bu yol; Düden Suyu, Payam Ağacı, Kestel Gölü (Şaban Ağa Gölü) ve Ağlasun üzerinden Isparta'ya ulaşmaktaydı⁸. Buradan ise Keçi borlu, Afyonkarahisar, Kütahya güzergahını takip ederek Bursa ve ana ticaret yollarına bağlanmaktay-

- 1 Besim Darkot, "Antalya", İA, C.I, s.459; Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), Çev. Adnan Pekman, İstanbul 1993, s.195; Charles Texier, Küçük Asya, Çev. Ali Suad, C.III, İstanbul 1339-1340, s. 251.
- 2 Antalya'nın tarih gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. A. Latif Armağan, "XVI. Yüzyılda Teke Sancağı (Tapu-Tahrir Defterlerine Göre)", Ankara 1996, s. 217-221 (Basılmamış Doktora Tezi); Süleyman Fikri Erten, Antalya Livası Tarihi, İstanbul 1338-1340, s. 27-31, 69-70; Aynı Yazar, Antalya Vilyeti Tarihi, İstanbul 1940, s. 25, 30-37, 80-85, 89-93; B. Darkot, "Antalya", İA., C.I, s.460; Hasan Moğol, XIX. Yüzyılın Başlarında Antalya, Ankara 1991, s. 17-28; Antalya İli Yılığ, 1967, s. 37-39, 102-104.
- 3 Antalya'nın Osmanlılara geçiş tarihi hususunda muhtelif rivayetler vardır. Bu konuda bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.I, Ankara 1982, s. 265-266.
- 4 Aynı yazar, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s.68; Ahmed Refik, "Fatih Zamanında Teke-ili", TTEM., sene 14, 2(79), s. 67, 71, 72.
- 5 İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri..., s. 68-69; Ali, "Teke Emreti", TTEM.,sene 14, 2 (79), s. 81; B. Darkot, "Antalya", İA., C. I, s. 460.
- 6 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.I, s. 500; Aynı

* A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

- yazar, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, Ankara 1984, s. 122-123.
- 7 S. F. Erten, Antalya Livası Tarihi, s.70; Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat, Sad. Neşet Çağatay, C.I-II, Ankara 1987, s. 56; Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Ankara 1989, s. 26, 30.
- 8 Franz Taeschner, Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları, Çev. Hamid Sadi Selen, C.II, s. 27, (T.T.K. Kütüphanesindeki basılmamış çeviri eser); Ch. Texier, Küçük Asya, C. III, s. 253; Barbara Flemming, Landschaftsgeschichte von Pamphylian Pisidien und Lykien im Sptmittelalter, Wiesbaden 1964, s. 12, 13, 15.
- 9 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctima Tarihi, C.I, İstanbul 1979, harita III; Fr. Taeschner, a.g.e., C.I, harita.
- 10 S. F. Erten, Antalya Vilayeti Tarihi, s. 75; B. Flemming, a.g.e., s. 13.
- 11 Konya'dan geçen ana ticaret yollarının güzergahları için bkz. M. Akdağ, a.g.e., C.I, s. 34; Halil İnalçık, "Bursa I, XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", Belleten,, XXIV/93 (1960), s. 46.
- 12 B. Flemming, a.g.e., s. 13-14.
- 13 Evliyâ Çelebi, Seyahatname, C. IX, İstanbul 1935, s. 268-293; F. Taeschner, a.g.e., C. II, s. 28-30; Nazmi Sevgen, Anadolu Kaleleri, C.I, Ankara 1959, s. 49.
- 14 Fr. Taeschner, a.g.e., C.II, s. 108.
- 15 Suraiya Faroqi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 275.
- 16 Antalya'nın coğrafi ve topografik konumu ile limanının bulunduğu yer hakkında bkz. "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C.II, s. 818-822; Ch. Texier, a.g.e., C. II, s. 251.
- 17 Fernand Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, C. I, İstanbul 1989, s. 210.
- 18 H. İnalçık, a.g.m., s. 47.
- 19 Bu konuda bkz. BOA. MD.,

di⁹. İkinci yol, kuzey-doğuya doğru uzanan sahada ilerleyen en kısa Antalya-Konya yoludur. Bu yol Perge, Köprü Çayı kenarındaki Aspendos (Belkıs), Kargı Hanı, Eynif (Enif) Ovasında Tol Hanı, Gembus Ovasında Ortapayam Hanı güzergahını takip ederek Seydişehir ve Beyşehir üzerinden Konya'ya ulaşmakta¹⁰ ve burada Anadolu'dan geçen ana ticaret yolları ile birleşmekteydi¹¹. Üçüncü yol ise, sahil kenarını doğu-batı yönünde takip ederek Güney Anadolu kentlerini birbirine bağlamaktaydı. Antalya'dan başlayan bu yol Kargı Hanı'na kadar ikinci yoldaki güzergahı takip etmekte, buradan doğuya doğru ilerleyerek Pazarcık, Manavgat, Alara ve Şarapsa Hanı üzerinden Aliye'ye ulaşmaktaydı¹². Aliye'den yine doğu istikametinde ilerleyen bu yol Ermenek, Mut, Silifke, Mersin, Tarsus güzergahıyla Adana, Halep ve Şam'a kadar uzanmaktaydı¹³. Bölgeye ulaşan yollardan birisi de, Batı Anadolu'dan gelen Denizli-Antalya yoludur. Bu yol, Denizli'den başlayarak Kazıkbeli, Asi Karaağaç (Acıpayam), Tefenni, İstanos (Korkuteli) üzerinden Antalya'ya ulaşmaktaydı¹⁴. Yine, bölgeye ulaşan ve eski Selçuk yolu olarak bilinen bir diğer yol da Burdur üzerinden Antalya'ya ulaşmaktaydı¹⁵.

Kıyı şeridindeki ovalardan hemen sonra dağlık alanların başlaması Antalya'nın iç kesimlerle olan ilişkilerini sınırlandırmıştır. Bu yüzden Antalya ile en kolay ilişkiler kıyı şeridi üzerinden ve deniz yolu ile kurulmuştur¹⁶. Kurulduğu yerin ticaret ve deniz aşırı ulaşımına uygun olması, Antalya'yı kurulduğu dönemden itibaren Güney Anadolu'daki temel giriş-çıkış limanlarından birisi yapmıştır. Anadolu'nun içlerinden karayolu ve kervanlarla gelen mallar, Antalya Limanı'nda gemilere yüklenerek deniz yoluyla Mısır (İskenderiye), Suriye ve Dimyat'a gitmekteydi¹⁷. Türk tacirleri yükte ağır pahada hafif kereste, demir, sahtiyân, zift gibi malları Antalya'dan deniz yolu ile, kıymetli mallarını ise kervanlarla karayolu ile göndermekteydiler¹⁸.

Antalya Limanı'ndan başlayarak Kıbrıs, Şam, İskenderiye, İstanbul, Venedik gibi şehirlere ulaşan deniz yolu, XVI. yüzyılda eski önemini kaybetmekle birlikte kullanılmaya devam edilmiştir. Devlet görevlilerinin Mısır'a gidip gelirken daha kısa zamanda ulaşımın sağlanması nedeniyle deniz yolunu kullandıkları belgelerden anlaşılmaktadır¹⁹.

Gerek kara ve gerekse deniz yolu ile Antalya'ya ulaşımı sağlayan bu yollar, hem eski çağlarda hem de Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde önemini korumuşlardır. Muhtelif tarihlerde şehre gelen İbni Batuta ve Evliyâ Çelebi gibi ünlü seyyahlar bu yolları takip ederek şehre ulaşmışlardır. Şehre ulaşan yollar, şehri çevreleyen surların belirli noktalarında yer alan kapılardan içeri girmekteydi. XIX. yüzyılın ilk yarısında, şehre giriş-çıkış yapılan 13 kapının bulunduğu tahmin edilmektedir²⁰.

2. Şehrin Fizik Yapısı:

Kıyıda, 25-30 m. yükseklikte dik bir yarla sona eren bir traverten sekisinin üzerinde kurulmuş olan Antalya, kuzeyde ise bir dağın eteğinde yer almaktaydı. Şehrin sokakları düzensiz ve evleri ahşaptı²¹. Ahalisinin çoğu, çok sıcak olması nedeniyle yaz mevsimini İstanos Yaylası'nda geçirirdi²². Buna karşın, kışları ılık geçtiği için kışlık ikamet yeri olmuştur. Selçuklu Sultanları'nın Antalya ve Aliye'nin fethinden sonra bir süre kışları buralarda geçirdikleri bilinmektedir²³.

Şehrin ilk yerleşme alanı olan bölgede iki çekirdek nokta vardır. Bunlardan biri Yivli Minare çevresidir. I. Alaaddin Keykubad (1219-1236) döneminde yapılmış olan Yivli Minare'nin yanında 1373 yılında yapılmış olan cami vardır. Diğer çekirdek nokta ise, Balık Pazarı Sokak ile Zafer Sokak ve Cami Sokağı'nın birleştiği yerdeki burcun çevresidir. Topografyaya, yere ve kale duvarına uygun olarak geçirilen sokaklar, bir yandan da bu iki çekirdeğe yönelmişlerdir²⁴.

Muhtelif tarihlerde şehre gelen ünlü seyyahlar Antalya hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. H.732/M.1331-32 tarihinde Antalya'ya gelen İbni Batuta, Hıristiyan tâcirlerin, şehrin en eski yerleşikleri olan Rumların, Yahudilerin, Müslüman ahalinin, melik ve idarecilerin etrafı surlarla çevrili ayrı mahallelerde oturduklarını belirtmekte ve Müslüman ahalinin asıl şehirde yaşadıklarını bildirmektedir. Şehrin çevresinin de büyük bir surla kuşatıldığını ifade etmektedir. Şehirde cuma namazı kılınan bir cami ile medrese ve zâviyenin, çok sayıda hamamın, düzenli ve geniş çarşıların bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bağ ve bahçeleri çok, meyveleri leziz olan şehrin, soğuk su kaynaklarına sahip olduğunu bildirmektedir²⁵. İbni Batuta'nın verdiği bilgilerden bu tarihte şehir halkının, ırk ve dinlerine göre surlarla çevrili ayrı mahallelerde oturdukları ve mahalleler arasındaki irtibatın surlardan açılan kapılarla sağlandığı anlaşılmaktadır.

Şehri ziyaret eden bir diğer ünlü seyyah da Evliyâ Çelebî'dir. H.1082/M.1671-72 tarihinde Antalya'ya gelen Evliyâ Çelebî, şehrin fizik yapısı ve şehirdeki din, sosyal ve askerî yapılarla ilişkin çok değerli bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre, bu tarihte şehirde 28 mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin 4'ü kale içinde, 24'ü ise kale dışında idi. Kale dışındaki mahallelerin 4'ü Rum Mahallesi idi. Şehirde 190 hane Rum olup, hepsi Türkçe konuşmaktaydı. Kale içinde 3000 kadar kiremit örtülü eski ev ve 70 sokak mevcuttu. Sokaklar temiz ve kaldırımliydi. Şehrin üç tarafı bahçelerle çevriliydi. Limana bakan şehrin evleri bağ ve bahçeli olup, her evde çardak bulunmaktaydı. Bedesteni sur dışında bulunan şehrin dışarı ile irtibatını 4 büyük kapı sağlamaktaydı. Kapılardan biri kara, üçü ise limana açılmaktaydı. Kara tarafına açılan kapı Şhrh²⁶ denilen taşra varoş kapısıdır. Limana açılan kapılar ise Büyük Liman Kapısı, Oda Kapısı ve Gümrük Kapıları'dır. Şehrin dışarıyla bağlantısını sağlayan bu kapılardan başka ayrıca, mahalleler arasında irtibatı sağlayan 22 kapı daha bulunmaktaydı. Bu kapılardan bazısı geceleri kapanır, bazısından ise kefil göstererek çıkış yapılabilirdi. 200 parça gemi alabilen şehrin limanı işlek ve güvenli bir limandı. Limanın ağzında iki büyük kule bulunmaktaydı. Bu tarihte şehirde, cuma namazı kılınan 11 cami²⁷, çok sayıda mescit, 7 medrese²⁸, 17 sıbyn mektebi, 1 dârü'l-hadîs, 1 dârü'l-kur'a, 7 tekke²⁹, 1 mevlevîhâne, 9 han³⁰, 8 hamam³¹, 200'den fazla çeşme ve çok sayıda türbe ve ziyaret yerleri ile 500 dükkan mevcuttu. Su ihtiyacı Düden Çayı'ndan karşılanan şehir limon, kebbâd³², turunç, hurma, zeytin, şeker kamışı, incir ve narı ile meşhur idi³³.

XVI. yüzyılda Antalya'nın fizik yapısı hakkında döneme ait bazı Tahrir Defterleri'nde kayıtlar bulunmaktadır. Defterlerde şehrin mahalleleri, din, sosyal ve askerî yapılar hakkında bilgiler yer almaktadır. Yüzyılın ilk yarısına ait H.937/M.1530-31 tarihli İcmal Defter'e göre, Antalya Şehri 20 mahalleden oluşmaktadır. Bu tarihte şehirde 3 cami, 16 mescit, 1 medrese, 1 muallimhâne, 1 imâret, 2 zâviye, 4 hamam, 1 köprü ve kale bulunmaktaydı. Şehirdeki camiler; Câmi-i Atîk, Câmi-i Cedîd ve Bali Bey Camileri, mescitler ise; Has Balaban, Ahî

C. 1, s. 171/978; BOA. MD., C. 3, s. 359/1060; BOA. MD., C. 6, s. 574/1259; BOA. MD., C. 7, s. 151/387, 689/1902; BOA. MD., C. 10, s. 198/298; BOA. MD., C. 14, s. 9/13, 949/1406; BOA. MD., C. 19, s. 58/129; BOA. MD., C. 31, s. 265/586; B. Flemming, a.g.e., s. 109.

20 Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fizik ve Demografik Yapısı (1800-1867)", E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi, VII (1992), s. 136-137.

21 "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C. II, s. 781; "Antalya", Türk Ansiklopedisi, C. III, s. 94.

22 E. Çeleb, a.g.e., C. IX, s. 289.

23 B. Darkot, "Antalya", İA., C.I, s. 460.

24 "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C.II, s. 830.

25 İbni Batuta, Seyahatname, Müt. M. Şerif, C. I, İstanbul 1333-1335, s. 311-312.

26 Kale Kapısı da denilen bu kapı iç içe girmiş iki-üç kapı şeklindedir. XX. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdüren kapı daha sonraları yıkılmıştır. (Bkz. S. F. Erten, Antalya Tarihi, Antalya 1948, s. 69).

27 Bu tarihte şehirdeki camiler; 1570 yılında Kuyucu Murad Paşa tarafından yaptırılmış olan Murat Paşa Camii, kiliseden çevrilme Eski (Alaaddin) Camii, Tekeli Paşa Camii, yine kiliseden çevrilmiş olan Hünkar Camii, Şehzade Korkud'un yaptırdığı Yeni (Kesik Minare) Camii, Karadayı (Karatay) Camii, Bakıcı-zade Camii, II. Bayezid döneminde kubbe veziri olan Bali Paşa'nın yaptırdığı Bali Paşa Camii, Yassı Minare Camii, Sofular Camii, Şeyh Camii ve Kazergah Camileridir. (Bkz. E. Çeleb, a.g.e., C. IX, s. 288-289).

28 Evliya Çelebi şehirde 7 medresenin bulunduğunu bildirmekte, fakat eserinde üç medreseden bahsetmektedir. Bu medreseler; Eski Cami'nin yanındaki Ulu Cami (Yivli Minare) Medresesi, Darbhane Medresesi ve Sultan Mahmud'un Nakşi Cihan

- Medresesidir. (Bkz. Aynı eser, C.IX, s. 287-288).
- 29 Eserde üç tekkenin ismi geçmektedir. Bunlar; Gülşeni, Ahi Sultan Kızı ve Koyun Baba Tekkeleridir. (Bkz. Aynı eser, C.IX, s. 288).
- 30 Şehirdeki hanlar, kale içinde gümrük dibindeki Bezir Hanı, Kapan Hanı, Dorvalı Hanı, Çavuş Hanı, Serçe Bani Hanı, Murat Paşa Hanı, Piriç Hanı ve Rum Ali Hanı ile kale dışındaki Dizdar Cafer Ağa Hanlarıdır. (Bkz. Aynı eser, C. IX, s. 288).
- 31 Şehirdeki hamamlar, kale içinde Çukur Hamam, Nazır Hamamı, Paşa Hamamı, Büyük Hamam ve Mevlevhne Hamamı, kale dışında ise Bali Bey Hamamı, Çavuş Hamamı ve Şeyh Hamamlarıdır. (Bkz. Aynı eser, C. IX, s. 288)
- 32 Keşhad, büyük ve yumuşak bir limon türüdür.
- 33 Evliya Çelebi'nin Antalya ile ilgili verdiği bilgiler için bkz. Aynı eser, C. IX, s. 285-289.
- 34 BOA. TD. No: 166, s. 575, 584, 588-589.
- 35 Bu tarihte şehirde yer alan dördüncü cami 1570 yılında Kuyucu Murad Paşa tarafından yaptırılan Murad Paşa Camii'dir.
- 36 TKGM. KK., No: 107, vr.1/b-10/b, 62/2-a, 67/2-b.
- 37 TKGM. KK., No: 567, vr.1/b-18/b.
- 38 BOA. MAD., No: 617. s. 258-273.
- 39 B. Darkot, "Antalya", İA., C. I, s. 461; Ayrıca bkz. S. F. Erten, Antalya Vilyeti Tarihi, s. 63.
- 40 İmâret şehrin dışındadır. Cami ve İmâret için bkz. BOA. MD., C. 31, s. 331/738 (H.20 Receb 985); BOA. MD., C. 60, s. 229/543 (H.17 C.evvel 994); S. F. Erten, Antalya Livası Tarihi, s. 92-99.
- 41 Tekeli Mehmed Paşa ve camii için bkz. S. F. Erten, Antalya Livası Tarihi, s.99-100.
- 42 Bali Paşa ve camii için bkz. S. F. Erten, Antalya Livası Tarihi, s.101.
- 43 B. Darkot, "Antalya", İA., C. I, s. 461.
- 44 S. F. Erten, Antalya Tarihi, s. 81, H. Moğol, a.g.e., s. 63.

Yusuf, Baba Doğan, Karatay, Makbûl Ağa, Limon, Cullâh Kara, Mecdüddîn, Tuzcu, Bâriye, Demirci Süleyman, Arab Reis, Çoban İsa, İskender Bey, Karataş ve Hacı Yusuf Mescitleriydi. Camiler ve ilk 13 mescit buldukları mahallelere isimlerini vermişlerdir. Cami ve mescitler dışında şehirde yer alan diğer yapı ve kurumlar ise, Mevlânâ Muhyiddîn Medresesi, Hâce Genç Muallimhânesi, Hâce Süleyman Hatîb (Mecnûn Çelebî) İmâreti, Ahîkızı ve Hâce İbrahim Zâviyeleri, Düden Suyu üstündeki Mamâd Bey Köprüsü ve Antalya Kalesi'dir³⁴.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait H.996/M.1588 tarihli Mufassal Defter'e göre, şehirdeki mahalle sayısı 39'a yükselmiştir. Bu tarihte şehirde 4 cami,³⁵ çok sayıda mescit ile Hatîb Süleyman (Mecnûn Çelebî) İmâreti ve Antalya Kalesi yer almaktaydı³⁶. Şehirde mevcut diğer din, sosyal, eğitim vb. kurum ve yapılar hakkında defterde herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen, yüzyılın ilk yarısına ait İcmâl Defter'de yer alan kurum ve yapıların varlıklarını sürdürdükleri tahmin edilmektedir.

II. Selim dönemine (1566-1574) ait Evkâf Defteri³⁷ ile aynı içeriğe sahip, H.1015/M.1606-1607 tarihli Teke Evkâf Defteri'ne göre³⁸, Antalya Şehri'nde vakıf gelirleri olan 4 cami, 28 mescit, 1 imret, 1 medrese, 1 zâviye, 2 muallimhâne, 1 mektebhâne ve 2 köprü bulunmaktaydı. Bu eserlerden her birinin ayrı ayrı vakıfları vardı.

Antalya'da çeşitli dönemlere ait çok sayıda esere rastlanır. Türk egemenliğine geçtikten sonra, özellikle Selçuklular zamanında bir çok eser yaptırılmıştır. Fakat, bu eserlerin önemli bir kısmı daha sonraki dönemlerde harap hale gelmiştir. Kiliseden çevrilme Ulu Cami metrûktur; Karatay Camii'nden çok müzeyyen bir cümle kapısı ile mihrâb kalmıştır. 1373 yılında şehrin Kıbrıslılardan geri alınmasından sonra tamir edilmiş olan Yivli Cami'nin güzel bir tuğla minaresi vardır. Şehirde Selçuklular zamanından kalma daha bir çok eser, bir tersane, bir imâret ve bir tekke harabesi ile çok sayıda türbe görülür³⁹. Osmanlılar zamanında şehirde az sayıda eser yapılmıştır. Bunlar arasında Kuyucu Murad Paşa Camii ve İmâreti'ni⁴⁰, Has Balaban Mahallesi'ndeki Tekeli Mehmed Paşa Camii'ni⁴¹ ve II. Bâyezîd döneminde vezirlik yapmış olan Antalyalı Bali Paşa'nın yaptırdığı Bali Bey Camii'ni⁴² sayabiliriz.

2.1. Antalya Kalesi:

Antalya Kalesi, şehrin de kurucusu olan Bergama hükümdarı II. Attalos Fladelfs tarafından M.Ö. 158 tarihinde yaptırılmıştır. Şehrin tarihî gelişimine uygun olarak Bergama, Roma, Abbasi, Bizans, Ceneviz, Selçuklu, Kıbrıs, Teke-Oğulları ve Osmanlıların egemenliği altında kalan kale, egemen olan imparatorluk ve devletler tarafından zaman zaman tamir ve takviye edilmiştir.

Liman etrafında yer alan şehrin eski nüvesini kuşatan ve onu dahilen tâlî kısımlara ayıran kale ve surlar, esas itibariyle eski çağlardan kalma ise de, orta ve hatta yeni çağlarda bir çok defa tamir ve tevsi edilmiştir. Türkler de Antalya Kalesi'nin tahkimatında bir çok ilave ve tadiller yapmışlardır⁴³. Antalya Kalesi'nin Türkler tarafından tamir edilmesi, Antalya'nın Selçuklular tarafından fethedilmesiyle başlamıştır. Kalenin Türkler tarafından ilk tamiri, Antalya'nın 5 Mart 1207 tarihinde I. Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından fethedilmesinin hemen ardından yapılmıştır⁴⁴. Antalya, 1215 yılında Gautier de Montbliard'ın Kıbrıs'tan gelerek şehri işgal etmesinden bir yıl sonra 23 Ocak 1216 tarihinde I. İzzeddin

Keykâvus tarafından geri alınarak tekrar Selçuklu topraklarına dahil edilmiştir. Bu tarihten sonra kale ve surlar ikinci defa tamir edilerek, şehirde bir tersane kurulmuştur⁴⁵.

Antalya Kalesi Beylikler döneminde de tamir edilmiştir. 24 Ağustos 1361'de Antalya'yı zapteden Kıbrıs kralı Pierre'ye karşı, uzun ve kararlı bir mücadeleye girişen Sultânü's-Sevâhil Emir Mübârizüddîn Mehmed Bey'in 14 Mayıs 1373'de Antalya'yı yeniden fethetmesinin ardından Antalya Kalesi Türkler tarafından üçüncü defa tamir edilmiştir⁴⁶.

Osmanlılar zamanında da kale ve surlar muhtelif tarihlerde tamir edilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Ankara Savaşı'ndan sonra Teke Bey'i olan Osman Çelebî, Karaman-oğlu II. Mehmed Bey ile anlaşarak Antalya üzerine hareket etmiş ve ani bir gece baskınıyla Antalya muhafızı Hamza Bey tarafından İstanos'ta öldürülmüştü. Müttefikinin ölümünden etkilenen Karaman-oğlu II. Mehmed Bey ordusu ile hareket ederek Antalya'yı kuşatmış, fakat kaleden atılan bir gülle parçasının isabet etmesiyle kendisi de vefat etmişti⁴⁷. 1423 yılında gerçekleşen bu kuşatma süresince kale duvarları fazlasıyla hırpalanmış olduğundan kale Türkler tarafından dördüncü defa tamir edilmiştir.

Antalya Kalesi'nin beşinci defa tamiri, 1472 yılında Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan ile mücadelesi sırasında, Uzun Hasan'ın müttefiki olan Pietro Macenigo'nun Antalya kıyılarını yakıp yıkıp, şehri yağmalamasından sonra gerçekleşmiştir. Bu olayın ardından kale ve surlar tamir edilmiştir⁴⁸. Antalya Kalesi, 1659'da Antalya mutasarrıfı olan Körbey lakablı Mustafa Paşa⁴⁹, 1809'da ise Tekeli-oğlu Hacı Mehmed Ağa'nın oğlu İbrahim Bey'in isyanları sonunda tamir edilmiştir⁵⁰.

Antalya Kalesi'nin XVI. yüzyılda da zaman zaman tamir edildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. H.963/M.1555-56 tarihli bir belgeden, bu tarihte emâneten idare edilen Antalya İskelesi Gümrüğü ve tevâbii mukta'aların yıllık gelirlerinden 17.794 akçelik bir meblağın Antalya Kalesi'nin tamiri için sarfedildiği anlaşılmaktadır⁵¹. H.975/M.1568 tarihli diğer bir belgede, Antalya Limanı ağzındaki iki tarafında zincir gerili burgazların (kule) dipleri dalgalardan harap olup tamire muhtaç olduğundan, Rodos Kalesi'nin tamiri bittikten sonra Antalya Kalesi'nin de tamirine başlanması istenmektedir. Kalenin tamiri için 41.000 akçelik bir meblağ ayrılmıştır⁵². Yine aynı yıla ait bir başka belgede ise, kalenin onarımı için Rodos muhafazasında olan Hâssa kadirgalardan iki parça kadirga ile bir kıt'a taş gemisinin görevlendirildiği ifade edilmektedir⁵³. H. 987/M. 1579 yılına ait bir kayıta da, Livâ-i Teke ve Hamid ve Aliye Mukta'aları gelirlerinden 3000 akçenin Antalya Kalesi'nin tamiri için sarfedilmek üzere kale dizdarı Mustafa'ya verildiği ifade edilmektedir⁵⁴. H. 992/M. 1584 yılına ait diğer bir kayıta da, Antalya Kalesi'nin onarımı için her yıl mîrî'den 1000 akçe ayrıldığı ifade edilerek, 8300 akçe timarla dizdarlığa atanan Mahmud'un bu 1000 akçeyi almayıp, kendi malından da 1000 akçe katarak her yıl kalenin onarımı için 2000 akçe vermek şartıyla dizdarlığa atandığı belirtilmektedir⁵⁵.

XVII. yüzyılın başlarına ait H.1013/M.1604 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, bu tarihte gerek Celâli eşkiyasının fesadından ve gerekse kafir deniz korsanlarının saldırılarından ve birbirlerine düşen 3-4 dizdarın faaliyetlerinden Antalya Kalesi harabeye dönmüştü. Bu durumun giderilmesi için, kaleye yevmî 20 akçe ulufe ile dizdar tayin edilmiş ve 8300 akçelik dizdar timarının ise dört

45 B. Darkot, "Antalya", İA., C. I, s. 460; B. Flemming, a.g.e., s. 10.

46 H. Moğol, a.g.e., s. 63; S. F. Erten, Antalya Livası Tarihi, s. 101

47 S. F. Erten, Antalya Tarihi, s.82; Aynı yazar, Antalya Livası Tarihi, s. 64; Ali, a.g.m., s. 82; B. Flemming, a.g.e., s. 125; N. Sevgen, a.g.e., C. I, s. 172.

48 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. II, Ankara 1983, s. 96; S. F. Erten, Antalya Tarihi, s. 83.

49 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C. III, Kısım I, Ankara 1983, s. 396.

50 S. F. Erten, Antalya Tarihi, s. 83.

51 BOA. MAD., No: 619, s. 13-15.

52 BOA. MD., C. 7, s. 549/1553 (H. 16 Z.hicce 975/M. 12 Haziran 1568).

53 BOA. MD., C. 7, s. 330/949 (H. Gurre-i Ramazan 975/M. 29 Şubat 1568).

54 BOA. MD., C. 41, s. 212/475 (H. 10 Şevvî 987/M. 30 Kasım 1579).

55 BOA. Ruznâme, No: 76, s. 35-36 (H. 20 Safer 992/M. 4 Mart 1584).

yıl süresince kalenin tamir ve termîmine sarfedilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁶. Yine aynı yıla ait bir başka kayıta ise, kale dizdarı olan Ömer, kalenin tamirine 100.000 akçe sarfettiğini iddia etmektedir⁵⁷.

Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar zamanında Antalya Kalesi'nde yapılan tamiratlar hakkında bu bilgileri verdikten sonra, kale ve şehrin surları ile ilgili bazı bilgiler verilmesi de yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi, Antalya Körfezi etrafında kümelenen şehri bir baştan bir başa surlarla kuşatacak şekilde inşa edilmiş olan Antalya Kalesi, dış kale ve iç kale olmak üzere iki kısımdan meydana gelmekteydi. Kaleyi dıştan çeviren surların içinde kalan bölüme dış kale, yöneticilerle maiyyetinin oturdukları iç surların çevirdiği bölüme ise iç kale ya da hisâr denilmekteydi. Dış kale, asker amaçlı savunmaya yönelik olarak yapılıırken, iç kale (hisâr), hem asker, hem de idarî ve malî amaçlı olarak kullanılmaktaydı.

İç kale, Antalya Körfezi'nin çevresinde yer almaktaydı. İçten yapılan yeni surlar ile bu mekan sağlanmış görünmektedir. İç kalede nevbethâneler, cephanelikler, zindan ve tüccarlara ait mal ve eşyaların korunduğu depolar yer almaktaydı. Bu özelliği ile, diğer Osmanlı şehirlerinde görülen iç kalelerin fonksiyonlarını Antalya iç kalesinin de yaptığı görülmektedir⁵⁸.

Muhtelif tarihlerde Antalya'ya gelen ünlü seyyahlar kale ve surlar hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. H.732/M.1331-32 tarihinde şehre gelen İbni Batuta, daha önce de ifade edildiği gibi, şehir halkının ırk ve dinlerine göre etrafı surlarla çevrili ayrı mahallelerde oturduklarını belirterek, mahalleler arasındaki irtibatın surlardan açılan kapılarla sağlandığını bildirmektedir. İbni Batuta ayrıca, şehrin çevresinin bütün mahalleleri içine alacak şekilde büyük bir surla kuşatıldığını ifade etmektedir⁵⁹.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında H.1082/M. 1671-72 tarihinde Antalya'ya gelen Evliyâ Çelebî'ye göre ise, Antalya Körfezi'nin nihayetinde deniz kenarında kavisli bir taş bina olan kale, 4400 adım muhitinde olup 80 kulesi vardır. Her kule arası yirmişer beden olan kalenin duvarları 2060 bedendir. Kalenin dışarı ile irtibatını sağlayan 4 büyük kapısı vardır. Bu kapılardan Şâhrâh adı verilen taşra varoş kapısı, şehrin kuzeyine açılmakta ve şehre karadan bağlantıyı sağlamaktaydı. Güneyde bulunan diğer üç kapı ise limana açılmaktaydı. Ayrıca, surlarla birbirinden ayrılan mahalleler arasındaki irtibat büyüklü küçüklü 22 kapı ile sağlanmaktaydı. Bu tarihte dizdarı Cafer Ağa olan kalenin dizdar divânhânesi ve mescidi aynı mahallede bulunmaktaydı. Kalede görevli neferât bu mahallede oturmaktaydı. Gayet sağlam ve dayanıklı bir bina olan kale kurulduğu ilk dönemlerde küçük bir kale iken, zamanla yapılan ilaveler sonucunda büyük bir kale haline gelmiştir⁶⁰.

Döneme ait Tahrîr Defterleri'nden ve diğer arşiv kaynaklarından, XVI. yüzyılda Antalya Kalesi'nde görev yapan neferâtın sayıları ile timar gelirleri hakkında önemli bilgiler edinmekteyiz. Kalede görevli neferâtın sayısı yüzyılın ilk yarısında H.927/M.1520-21 tarihinde 1 dizdar, 1 kethüdâ ve 191 kale merdî⁶¹, H.937/M.1530-31 tarihinde ise 1 dizdar, 1 kethüdâ, 6 topçu ve 115 müstahfız idi⁶². Yüzyılın ikinci yarısında III. Murad döneminde kalede 1 dizdar, 1 kethüdâ ve 131 müstahfız görev yapmaktaydı⁶³. H.986/M. 1578⁶⁴ ve H.993/M.1585⁶⁵ yıllarında ise Antalya Kalesi'nde görevli müstahfız sayısı 120 neferdi.

56 BOA. Ruznâmçe, No: 15549, s. 35-36 (H. Gurre-i R.ewvel 1013/M. 28 Temmuz 1604).

57 Aynı defter, s. 40-41, 42-43.

58 R. Özdemir, a.g.m., s. 140-141.

59 İbni Batuta, a.g.e., C. I, s. 311-312.

60 E. Çelebî, a.g.e., C. IX, s. 285, 286, 290.

61 BOA. TD. No:107, s. 89.

62 BOA. TD. No: 166, s. 584, 590.

63 TKGM. KK. No: 315, vr. 31/b-36/a.

64 BOA. MD., C. 35, s. 324/824 (H. 26 Şâbn 986/M. 28 Ekim 1578).

65 BOA. MD., C. 58, s. 53/154 (H. 7 C.evvel 993/M. 7 Mayıs 1585).

XVI. yüzyılda Antalya Kalesi'nde görevde bulunmuş, isimlerini tespit edebildiğimiz dizdarların görev yılları ve timar gelirleri şöyle idi:

TABLO I: XVI. YÜZYILDA ANTALYA KALESİ'NDE

GÖREV YAPAN DİZDARLAR:

Dizdar Adı	Görev Yılı	Timar Geliri (akçe)
Yusuf ⁶⁶	H.907/M.1501-1502	12.635
Yayabaşı Kemal ⁶⁷	H. 927/M. 1520-21	7421
Kaya ⁶⁸	H. 957/M. 1550	-
Piri ⁶⁹	H. 963/M. 1556	6000
Mehmed ⁷⁰	H. 963/M. 1556	9350
Şaban ⁷¹	III. Murad dönemi	8300
Mustafa ⁷²	H. 987/M. 1579	8300
Mahmud ⁷³	H. 992/M. 1584	8300
Mustafa ⁷⁴	H. 993/M.1585	-
Şaban ⁷⁵	H.996/M.1587-88	8300
Ali ⁷⁶	H. 1004/M. 1595-96	-
Hasan ⁷⁷	H. 1013/M.1604'ten önce	8300
Abdi ⁷⁸	H. 1013/M.1604'ten önce	8300
Gazanfer ⁷⁹	H. 1013/M. 1604	8300
Ömer ⁸⁰	H. 1013/M. 1604	8300
Mehmed ⁸¹	H. 1013/M. 1604	8300

XVI. yüzyılda Antalya Kalesi'nin muhafazasında görev yapmaları karşılığında İğdir Nahiyesi'ne bağlı bazı köy ve cemaatler avârizdan muâf tutulmuşlardır. 1588 tarihli Mufassal Defter'de, İğdir Nahiyesi'ne bağlı İğdir Hisârı, Kökez-i Ulu, Kardic Deresi, Kardic ve Akova Köyleri ile Ovacık (Tekürova, Sofular) Cemaati'nin Antalya Kalesi'nin muhafazasında hizmette bulunmaları karşılığında avârizdan muâf tutuldukları kaydedilmiştir⁸².

Osmanlılar zamanında da şehir, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bir baştan bir başa surlarla kuşatılmıştı. Şehir etrafında iki U çizen surlar, bugünkü Liman Mescidi'nin hemen yanında, denize 10 m. kadar yaklaşan bir yerde birleşmekteydi⁸³. Romalılar tarafından M.S. II. yüzyılda Helenistik dönemden kalan temeller üzerine inşa edilmiş olan surlar, Osmanlılar zamanında III. Selim'e karşı isyan eden Tekeli-oğlu tarafından yeniden yaptırılmıştır⁸⁴. XX. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalan surlar, 1935-40 yılları arasında kısmen yıkılmıştır⁸⁵.

2.2. Şehirdeki Dinî ve Sosyal Yapılar:

2.2.1. Yivli Minare (Câmi-i Atîk) Camii:

Tahrîr Defterleri'nde ve diğer arşiv kaynaklarında Câmi-i Atîk olarak geçen camî, Osmanlılar döneminde kale içinde Câmi-i Atîk Mahallesi'ndedir.⁸⁶ Bugün Selçuk Mahallesi'nde bulunan caminin çevresi şehrin ilk yerleşme noktalarından biridir.

I. Alaaddin Keykubâd (1219-1236) zamanında bir kilisenin üzerine inşa edilmiş olan bina,⁸⁷ Beylikler döneminde 1373 yılında şehrin Emîr Mübârizüddîn Mehmed Bey tarafından Kıbrıslılardan geri alınmasından sonra tamir edilerek camiye çevrilmiştir. Bu durum caminin kapısındaki kitâbeden anlaşılmaktadır. Kitâbeye göre caminin mimarı Balaban Et-Tavâşî'dir.⁸⁸

Cami, Alaaddin Keykubâd (Yivli Minare) ve Atabey Armağan Medreseleri, Zincirkıran Mehmed Bey ve Nigar Hatun Türbeleri, mevlevîhâne ve hamamdan

66 Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, O. 117/4, vr. 2/a.

67 BOA. TD. No: 107, s. 84.

68 BOA. KK. No: 209, s. 97 (H. 3 Ramazan 957/M. 15 Eylül 1550).

69 BOA. MD., C. 2, s. 4/35 (H. 5 R. evvel 963/M. 18 Ocak 1556).

70 BOA. MD., C. 2, s. 103/1057 (H. 22 Şaban 963/M. 1 Temmuz 1556).

71 TKGM. KK. No: 315, vr. 35/a.

72 BOA. MD., C. 41, s. 212/475 (H. 10 Şevvl 987/M. 30 Kasım 1579).

73 BOA. Rznmçe, No: 76, s. 35-36.

74 BOA. MD., C. 58, s. 109/298 (H. 17 C. evvel 993/M. 17 Mayıs 1585).

75 KGM. KK. No: 107, vr. 219/a-219/b.

76 BOA. Rznmçe, No: 183, s. 58.

77 BOA. MAD., No: 15549, s. 35.

78 Aynı defter, s. 35.

79 Aynı defter, s. 35-36.

80 Aynı defter, s. 40-41.

81 Aynı defter, s. 32, 42-43.

82 TKGM. KK. No: 107, vr. 87/b-89/b, 93/b-96/b, 97/a-100/a, 108/a-109/b.

83 "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C. II, s. 830.

84 Cl. Huart, "Adalia", El2, I, Leyden 1913, s. 126-127.

85 Antalya İli Turizm Envanteri, 1994, s. 12.

86 BOA. TD. No: 166, s. 575, 588; BOA. MAD., No: 617, s. 259; TKGM. KK. No: 567, vr. 3/a-3/b; S.F. Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s.89.

87 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1972, s. 509.

88 Caminin kitâbesi şöyledir: Bismillahirrahmânirrahîm. Ba'de fazl-illâhi Teâlâ ve cemîli eltâfihi lemmâ hasale hasl-ullâhi Tebâreke ve Te'âlâ bi-inâyeti'l-âkiye. Feteha medînete Antalya benâ ve ceddede hâzâ el-câmi'a'l-mübâreke şükran li-mevhibihî'l-meliki'l-vehhâbi'l-emîri'l-kebîr Sultânü's-s-evâhil Mübârizü'd-devle ve'd-dîn Mehmed bin Mahmud bin Yunus halled-Allâhü mülkehü El-hâdiye ve'l-işrîn min zil'-ka'de li-seneti erba'i ve

oluşan külliye'nin en büyük yapısıdır. Altı kubbeli olan caminin batı ve kuzey cephelerinde iki kapısı vardır.⁸⁹

Cami, mimarisinden daha çok, minaresiyle ün kazanmıştır. I. Alaaddin Keykubâd tarafından yaptırılan minarenin gövdesi sekiz adet yarım silindirik yiv biçimindedir. Bu nedenle Yivli Minare adını almıştır.⁹⁰

Vakıfları bulunan cami, H.937/M. 1530-31 tarihinde 1217 akçe,⁹¹ H.1015/M. 1606-1607 tarihinde ise 12.517 akçe vakıf gelirlerine sahipti.⁹²

2.2.2. Korkud (Cami-i Cedîd, Kesik Minare) Camii:

Döneme ait defterlerde Câmî-i Cedîd şeklinde geçen cami, aynı ismi taşıyan mahallede yer almaktaydı.⁹³ Bugün, Kılıçarslan Mahallesi, Hesapçı Sokak'ta harabesi bulunan cami, Cami-i Kebir, Cihannûma veya Cumânın Camii olarak da bilinmektedir.⁹⁴

Antalya'nın en eski eseri olan cami, V. yüzyılda Meryem Ana adına Panaglia Kilisesi olarak yaptırılmış ve II. Bâyezîd'in oğlu Sultan Korkud tarafından camiye çevrilmiştir. Bu nedenle camiye Korkud Camii de denir. Eserin bir kısmı II. Bâyezîd döneminde mevlevîhâne olarak kullanılmış ise de, esas cami olarak kalmıştır. 1896 yılında büyük bir yangından sonra kendi haline terkedilen caminin, aynı yangında minaresinin ağaç olan kısmı da yandığı için, halk arasında Kesik Minare olarak adlandırılmıştır.⁹⁵

Cami, H. 937/M. 1530-31 tarihinde 4320 akçe,⁹⁶ H.1015/M. 1606-1607 tarihinde ise 11.402 akçe vakıf gelirlerine sahipti.⁹⁷

2.2.3. Murat Paşa Camii:

Kuyucu Murad Paşa'nın Karaman Beylerbeyi iken 1570 yılında yaptırdığı cami sur dışındadır.⁹⁸ Arapça vakfiyesinden bânîsinin Murad Paşa b. Abdüsselam olduğu anlaşılmaktadır. Bugün, Şarampol Caddesi'nde bulunan cami, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda büyük onarımlar geçirmiştir. Caminin minaresi XVI. yüzyıl karakterinden daha çok, XVIII. yüzyıl minareleri karakterini taşımaktadır.⁹⁹ Bir şerefeli olan minare, çift şerefeli olarak yeniden yaptırılmıştır.¹⁰⁰ Cami, son olarak 1960 yılında tamir ettirilmiştir.¹⁰¹

Murat Paşa, camii ile birlikte yine kendisi tarafından yaptırılmış olan şehir dışındaki imâret, iki adet han, Düden ve Aspendos (Köprü) Çayları üzerindeki iki köprü için nakit ve gayrimenkullerinin 1/3'ünü vakfetmiştir. Nakit olarak vakfedilen meblağ 80.900 akçedir. Gayrimenkul olarak ise han, hane, fırın, mahzen ve muhtelif araziler vakfedilmiştir.¹⁰²

2.2.4. Bali Bey Camii:

Sur dışında Bali Bey Mahallesi'nde bulunan cami, Enderûn'da yetişerek Anadolu Beylerbeyliği'ne kadar yükselmiş, II. Bâyezîd döneminde de kubbe vezirliği yapmış olan Antalyalı Bali Paşa tarafından yaptırılmıştır. XV. yüzyıla ait olan cami tek kubbeli küçük bir camidir.¹⁰³

Bugün, Muratpaşa Mahallesi Balibey Sokak'ta bulunan cami, 1963 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce tamir ettirilmiştir. Bu tarihte camiye bir de minare yaptırılmıştır.¹⁰⁴

H.937/M.1530-31 tarihinde 2820 akçe¹⁰⁵ olan caminin vakıf gelirleri,

seb'ine ve seb'i-mie ve mi'mârühü Balaban Et-Tavâşi." Kitâbe için bkz. Ahmed Tevhid, Antalya Kitâbelerine Dâir, TTEM., sene 14, 6(83), s. 336; A. Refik, a.g.m., s. 67; İ.H.Uzunçarşılı, Kitâbeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamidoğulları Hakkında Malumat, İstanbul 1347-1927, s. 250; Ali, a.g.m., s.81.

89 Türkiye'de Vakıf Abideler..., s. 509-523.

90 S.F. Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s. 91; Haydar Öğünlû, Büyük Şehir Antalya, İstanbul 1995, s.10.

91 BOA. TD. No: 166, s. 588.

92 BOA. MAD., No: 617, s. 259-260.

93 BOA. TD. No: 166, s. 588; BOA. MAD., No: 617, s. 258.

94 "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C.II, s. 864.

95 S.F.Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s. 89; Aynı yazar, Antalya Tarihi, s. 74; B.Fleming, a.g.e., s. 108; "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C. II, s. 684.

96 BOA. TD. No: 166, s. 588.

97 BOA. MAD., No: 617, s. 259.

98 Caminin kitâbesi için bkz. E.Çelebî, a.g.e., C.IX, s. 287; S.F.Erten, Antalya Vilâyeti Tarihi, s. 104.

99 Türkiye'de Vakıf Abideler..., s.528.

100 S.F.Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s. 99.

101 H.Öğünlû, a.g.e., s. 11.

102 Vakfedilen gayrimenkuller hakkında geniş bilgi için bkz. S.F.Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s. 92-93.

103 S.F.Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s.101; "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C.II, s. 864.

104 Türkiye'de Vakıf Abideler..., s.539.

105 BOA. TD. No: 166, s.588.

H.1015/M.1606-1607 tarihinde 26.550 akçeye yükselmiştir.¹⁰⁶

2.2.5. Ahî Yusuf Mescidi:

Bugün, Selçuk Mahallesi, Mermerli Sokak'ta bulunan mescit, XVI. yüzyılda ismini alan Ahî Yusuf Mescidi Mahallesi'nde yer almaktaydı. 1249 Yılında Ahî Yusuf adına yaptırılmıştır. Mescidin güneyinde kale duvarlarının kalıntıları arasında Ahî Yusuf Türbesi bulunmaktadır.¹⁰⁷ Mescit, 1992'de tamir ettirilmiştir.

Mescit, kare planlı olup kubbe ile örtülüdür.¹⁰⁸ Mescidin vakıf gelirleri 1530-31 tarihinde 1254 akçe,¹⁰⁹ 1606-1607 tarihinde ise 2921 akçedir.¹¹⁰

2.2.6. Karatay Mescidi:

Mescit, XVI. yüzyılda Karatay Mescidi Mahallesi'nde bulunmaktaydı. Bugün, yat limanı üzerinde Karadayı Sokağı'ndadır. Bu nedenle Karadayı Camii de denilmektedir. Selçuklu veziri Celâleddîn Karatay tarafından 1250 yılında yaptırılmış olan eser, bazı kaynaklarda Karatay Medresesi veya Dârü's-sülehâ olarak da geçmektedir.¹¹¹

Karatay Mescidi'nin uzunluğu 25 m., genişliği ise 20 m. olup, gayet yüksek iki büyük kavisten ibaret olarak yapılmıştır. Bu iki kavis arasına sonradan bir duvar örülmüş ve bina iki kısma ayrılmıştır. Binanın yarısı cami olarak kabul edilmiş ve ara duvarına bir mihrab ilave edilmiştir. İnşa tarzından çok eski olduğu anlaşılan bina, aslında mescit olarak yapılmamıştır.¹¹² Minaresi olmayan mescitten günümüze bir cümle kapısı ile mihrab kalmıştır.

Mescidin vakıf gelirleri 1530-31'de 570 akçe,¹¹³ 1606-1607'de ise 660 akçedir.¹¹⁴

2.2.7. Hâs Balaban Mescidi:

Hâs Balaban Mescidi Mahallesi'nde bulunan mescidin kitâbesinden H.674/M. 1275 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Mescidin 1530-31 tarihinde 1867 akçe,¹¹⁶ 1606-1607 tarihinde ise 4567 akçe vakıf gelirleri bulunmaktadır.¹¹⁷

2.2.8. İskender Çelebî Mescidi:

Seydi Ali oğlu İskender Çelebî tarafından H.Evâil-i Ramazan 913/M. Ocak 1508 tarihinde yaptırılmıştır.¹¹⁸ Mescidin vakıf gelirleri 1530-31 tarihinde 1360 akçe,¹¹⁹ 1606-1607 tarihinde ise 1660 akçedir.¹²⁰

Bilgi verdiğimiz cami ve mescitler dışında XVI. yüzyılda Antalya'da, Asitâne-i Saâdet'te Kapı Ağası olan Cafer Bey'in yaptırmış olduğu cami¹²¹ ile Makbul Ağa, Baba Doğan, Mecdüddîn, Cullâh, İbni Tuzcu, Hacı Yusuf, Limon, İskender, Bey, İbni Bâriye, Arab Reis, Karataş, Demirci Süleyman, Ahîkızı, Sağrıçı Ali, Penbeci Mustafa, Hasan (Taşalan), İğdirli Hasan, Bâb-ı kal'a, Ali Reis, İmeçiklü Hamza, Karapaşa, Arab (Seftâvî), Alaaddin Halife ve Kızılharim Mescitleri bulunmaktadır.¹²²

XVI. yüzyılda şehirde yer alan diğer eserler ise, Ahîkızı ve Hâce İbrahim Zâviyeleri, Mevlânâ Muhyiddîn Medresesi, Kâtip Seyyid Sefer Çelebî b. Seyyid Sinan Mektebhânesi, Hâce Genç ve Hacı İbrahim Muallimhâneleri, Hâce Süleyman Hatîb (Mecnûn Çelebî) İmâreti ile Mamâd Bey ve Düden Köprüleri'dir.¹²³ Bu eserlere dair arşiv kaynaklarında yeterli bilgi bulunamadığı için sadece isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

106 BOA. MAD., NO: 617, s. 260-261.

107 M.Orhan Bayrak, Türkiye Tarihi Yerler Klavuzu, İstanbul 1994, s. 74.

108 "Antalya", Yurt Ansiklopedisi, C.II, s.864.

109 BOA. TD. No: 166, s. 588.

110 BOA. MAD., NO: 617, s. 265.

111 Türkiye'de Vakıf Abideler..., s. 540-541.

112 S.F.Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s. 54-55.

113 BOA. TD. No: 166, s.588.

114 BOA. MAD., No: 617, s. 270.

115 S.F.Erten, Antalya Livâsı Tarihi, s. 55-56.

116 BOA. TD.No: 166, s. 588.

117 BOA. MAD., No: 617, s. 262.

118 S.F.Erten, Antalya Vilayeti Tarihi, s.103; Aynı yazar, Antalya Tarihi, s.86.

119 BOA. TD. No: 166, s. 588.

120 BOA. MAD., No: 617, s. 262.

121 BOA. MD., C.36, s. 179/489 (H.15 Safer 987/M.13 Nisan 1579).

122 BOA. TD. No: 166, s. 588; BOA. MAD., No: 617, s. 261-272.

123 BOA: TD. No: 166, s. 588; BOA. MAD., No: 617, s. 258-260, 263, 267-268, 271-273.

2.3. Şehrin Mahalleleri ve Nüfus Durumu:

XVI. yüzyılın ilk yarısında H.937/M.1530-31 tarihinde şehirde 20 mahalle bulunmaktaydı. Mahallelerden 3'ü cami, 16'sı mescit ve 1'i ise imâretten isimlerini almıştır. Şehirdeki gayr-i müslim nüfusun kendilerine ait mahalleleri yoktur. Müslüman ahali ile karışık olarak yaşayan Hıristiyan ve Yahudiler Cemâ'at-i Gebrân ve Cemâ'at-i Yahudiyân şeklinde kaydedilmiştir.¹²⁴

XVI. yüzyılın ikinci yarısında H.996/M. 1588 tarihinde şehirdeki mahalle sayısı 39'a yükselmiştir.¹²⁵ Yüzyılın ilk yarısındaki Mescid-i Subaşı Ali Mahallesi dışındaki 19 mahalle ile 2 gayr-i müslim cemaat bu tarihte de şehirde yer almaktadır. Bu mahallelere ilaveten 1588 yılına gelindiğinde şehirde 20 mahallenin daha kurulduğu görülmektedir. Bu tarihte şehirdeki mahallelerden 3'ü cami, 34'ü mescit, 1'i imâret ve 1'i ise şahıstan isimlerini almıştır. 1588 tarihli Mufassal Defter'de Mahalle-i Bâriye ve Mahalle-i Mahmud Reis olarak geçen mahalleler, yüzyılın ilk yarısına ait İcmâl Defter'de Mahalle-i Mescid-i Bâriye ve Mahalle-i Mescid-i Reis şeklinde geçtiklerinden, Mufassal Defter'e göre de bu iki mahallenin isimlerini aynı ismi taşıyan mescitlerden aldıklarını kabul etmek gerekir. 1588 yılında da, yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, şehirdeki gayr-i müslim nüfusun kendilerine ait bir mahallede oturmadıkları görülmektedir. Bu tarihte şehirde Cemâ'at-i Gebrân şeklinde ifade edilen iki Hıristiyan ve Cemâ'at-i Yahudiyân olarak ifade edilen bir Yahudi Cemaati yaşamaktaydı.¹²⁶

H.937/M. 1530-31 tarihli İcmâl¹²⁷ ve H.996/M.1588 tarihli Mufassal Defterlere göre¹²⁸ XVI. yüzyılda Antalya Şehri'ndeki mahallelerin nüfus durumları şöyledir:

* Mahallelerin bugünkü yerleri, S.Fikri Erten'in tespit ettiği listeden alınmıştır. (Antalya Tarihi, s.85-86).

TABLO II: ANTALYA ŞEHİRİ MAHALLELERİ VE NÜFUS DURUMLARI:

MahalleAdı	İshminen Bugünkü		1530-1531		1588		AÇIKLAMALAR	
	Yorlori Selçuk	Hânc 24	Müc 1	Kara -	Muâf Nefor 8	Hânc 42		
Câmi-i Atık							1530-31'de 1 müezzin, 3 sipâhi, 2 muâf ve 2 dâ'i padişah, 1588'de ise 1 imâm, 1 müezzin, 1 mütevellî ve 2 hisar timanından mazul nefor vardır.	
Mescid-i Karatay	Selçuk	13	-	-	2	13	8	1530-31'de 1 imâm ve 1 müezzin, 1588'de ise 1 imâm ve 1 dâ'i padişah vardır.
Mescid-i Makbul Ağa	Barbaros	71	2	-	6	62	46	1530-31'de 1 müezzin, 1 muhassil, 1 sipâhi ve 3 mord i hisâr, 1588'de ise 1 imâm, 1 müezzin, 1 şehir kethüdâsı, 2 mütevellî, 2 sipâhi zâde ve hisâr gödiğinden mazul 1 nefor vardır.
Mescid i Mevdüddin	Barbaros	16	4		4	28	15	1530 31'de 1 imâm, 1 muhassil, 1 cûzhân ve 1 dâ'i padişah, 1588'de ise 1 imâm, 1 şeyh-i zâviye, 1 dâ'i padişah ve hisâr gödiğinden mazul 1 nefor vardır.
Mescid i Hâs Balaban	Tuzcular	34	4		2	72	42	1530 31 'de2 morommetci, 1588'de ise 2 imâm, 1 müezzin, 1 muhassil, 1 dâ'i padişah, 1 kadî zâde ve hisar gödiğinden mazul 2 nefor vardır.
Mescid i Ahî Yusuf	Tuzcular	51	5		3	44	20	1530 31'de 2 imâm, 1 mord i hisar, 1588'de ise 1 imâm ve 1 müezzin vardır.
İmâret i Mecnûn Çelebî (=Halîb Süleyman)	Barbaros	14	1		2	51	21	1530 31'de 1 sipâhi ve 1 dâ'i padişah, 1588'de ise 1 imâm, 1 müezzin, 4 âl i resûl, 1 dâ'i padişah ve 10 şerife zâde vardır.
Câmi i Cöfid	Kılıçarslan		32	4		2	42	25 1530 31'de 1 sipâhi ve 1 morommetci, 1588'de ise 1 imâm, 1 müezzin, 2 sipâhi-zâde, 1 âl i resûl, ve hisâr gödiğinden mazul 7 nefor vardır.
Mescid i Cöllâh Kara	Kızıltoprak		18			2	24	13 1530 31'de 1 şeyh i zâviye ve 1 sarâf,

124 BOA. TD. No:166, s. 575.

125 TKGM. KK. No: 107, vr. 1/b-10/b.

126 Aynı defter, vr. 10/b-12/a.

127 BOA. TD. No: 166, s. 575.

128 TKGM. KK. No: 107, vr. 1/b-12/a.

Mescid-i Limon		11		1	7	3	1588'de ise 1 imâm ve 1 ehl-i berât vardır.		
Mescid-i Babadoğan	Tahıl Pazarı	20	2		5	35	16 1530-31'de 1 mütevellî, 1 sipâhi, 2 muâf ve 1 neccâr, 1588'de ise 1 imâm, 1 zâviyedâr, 1 dâî-i padişah ve hisâr geldiğinden mazûl 5 nefes vardır.		
Mescid-i Bâriye		8		1	13	5	1530-31'de 1 müezzin, 1588'de ise 1 imâm, 1 müezzin ve 1 kayyum vardır.		
Mescid-i Iuzcu	Iuzcular	26	3		2	17	13	1530-31'de 1 hatib ve 1 hâfiz vardır.	
Mescid-i Ahıkızı	Selçuk	25	-	-	5	44	9	1530-31'de 1 şeyh-i zâviye, 2 câbî, 1 merd-i hisâr ve 1 ma'lûl, 1588'de ise 1 iman reisi, 1 imâm ve hisâr geldiğinden mazûl 1 nefes vardır.	
Mescid-i Subaşı Ali	-	10	-	-	1	-	-	1530-31'de 1 mütevellî vardır.	
Mescid-i Feis (Mahmud Feis)	-	11	-	-	-	-	17	12 1588'de 1 mütevellî vardır.	
Mescid-i Kara Paşa (=Elmalu)Elmalı		24	1	-	1	38	22	1530-31'de 1 imâm, 1588'de ise 2 imâm, 1 müezzin, 1 dâî-i padişah ve 1 âl-i resûl vardır.	
Mescid-i Dermirci Süleyman	Bali bey	29	1	-	4	39	20	1530-31'de 1 hatib, 1 imâm, 1 hâfiz, 1 muâf, 1588'de ise 1 dâî-i padişah ve 1 muhassil vardır.	
Câmî-i Bâli Rey	Balibey	23	2	1	2	25	12	1530-31'de 1 müezzin ve 1 sipâhi, 1588'de ise 2 imâm ve 1 müezzin vardır.	
Mescid-i Hacı İlyas		14	1		1	29	18	Her iki tarihte de 1 imâm vardır.	
Mescid-i Kara Ayvaz		-	-	-	-	24	11	1 imâm ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır.	
Mescid-i Mehmed Çolobı v. Mus	Alan	-	-	-	-	18	9	1 imâm ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır.	
Mescid-i Şehrûz Hatun		-	-	-	-	17	8	1 imâm, 1 müezzin, 1 muhassil, 1 mütevellî ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır	
Mescid-i Hasan (=Taşalan)	Demircikara	-	-	-	-	13	7	1 imâm, 1 müezzin ve 1 ma'lûl vardır	
Mescid-i Abdülkârim						25	17	1 müderris ve hisâr geldiğinden ma'zûl 2 nefes vardır	
Mescid-i İmceklî						11	8	1 hatib ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır	
Mescid-i Softâvî						12	6	1 imâm ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır	
Mescid-i İskender						17	8	1 imâm, 1 müezzin ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır	
Mescid-i Arab	Yüksökalan						61	26 1 imâm 1 dâî-i padişah, 2 sipâhi zâde, 3 âl-i resûl, 1 sahib-i timâr ve hisâr geldiğinden ma'zûl 1 nefes vardır	
Mescid-i Şucâ' Halife	Çaybaşı	-	-	-	-	10	7	1 imâm vardır.	
Kassâb Kiçi Bâli	Tahilpazarı						41	21	
Mescid-i Bâli Halife (Kızıl harım)	Kızıltoprak	-	-	-	-	-	21	9	1 imâm, 1 müezzin ve 1 merd-i kale vardır.
Mescid-i Hacı Durmuş		-	-	-	-	12	4	1 imâm vardır.	
Mescid-i Aşık Xoğan	Tahilpazarı						9	7	
Mescid-i Sağıncı Ali	Tahilpazarı	-	-	-	-	12	8	1 imâm vardır.	
Mescid-i İskender Mustafa (=Eşeklû)	Yüksökalan						33	16 1 imâm ve 1 müezzin vardır.	
Mescid-i Zorbalı						6	3		
Mescid-i Hızır Sofu	Kızıltoprak	-	-	-	-	12	7	-	
Mescid-i İğdirli Hasan	Yüksökalan						13	8	
Mescid-i Kavakyeri	Tahilpazarı	-	-	-	-	7	3	-	
Cemâat-i Gebrân ¹²⁹		96	10	1		121	79	1588'de 1 topçu i kale, 1 topçu i sâbık, 1 neccâr ve 1 gâlib vardır.	
Cemâat-i Yahudiyân ¹³⁰		18	2			9	4		
Cemâat-i Gebrân ¹³¹		-	-	-	-	78	51	1 nefes kethüdâ-i gebrândır. 1 nefes Ağlasun'dan, 1 nefes Sakiz'dan, 4 nefes Rumeli'den, 1 nefes Karadeniz'den ve 1 nefes Midilli'den gelmiştir.	
TOPLAM:									
1530-31'de:		588 ⁽¹⁾	46 ⁽¹³⁾	2	54 ⁽¹³⁾	1224	673		
20 mahalle, 2 cemaat			(47)		(64)				
1588'de: 39 mahalle, 3 cemaat									

Tablodan da anlaşılacağı üzere, 1530-31'de 20 olan şehirdeki mahalle sayısı, 1588'de 39'a yükselmiştir. Mescid-i Subaşı Ali adlı mahalle, 1588'de ortadan kalkmış veya diğer mahallelere dahil edilmiştir. 1530-31 tarihinde şehirdeki bütün mahallelerin tek ismi olduğu halde, 1588'de 5 mahallenin çift isimle anıldığı görülmektedir. 1530-31'de şehrin nüfus bakımından en kalabalık mahallesi Mescid-i Makbul Ağa Mahallesi, nüfusu en az olan mahalle ise Mescid-i Bâriye Mahallesi'dir. 1588 yılında ise en kalabalık mahalle Mescid-i

129 1530-31'de 96'sı hâne, 10'u mücerred ve 1'i kara olmak üzere toplam 107 nefes, 1588'de ise 79'u hâne olmak üzere toplam 121 nefes olan Hristiyan Cemâat, eskiden beri Antalya Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunmaları karşılığında harac, ispençe, avâriz-i divâniyye ve tekâlif-i örfiyeden muâf tutulmuşlardır. Mezkûr cemâate bu konuda dizdârdan başka kimse karışamazdı. Ayrıca, 1588 yılında kale nöbetçiliği hizmetini kabul etmeyen 121 nefes dışındaki 10 nefes de haraca kaydedilmiştir. 1588 tarihli Mufassal Defter'de bu durum şöyle kaydedilmiştir: "Mezkûr zimmiler kadîmde Kal'a-i Antalya muhafazası hizmetin idüb mukâbelesinde harâcdan, ispençeden ve avâriz-i divâniyye ve tekâlif-i örfiyye'den muâf ve müsellemler olalar ve mezkûr cemâate bu bâbda dizdârdan gayri kimesne hükme etmeye deydü Defter-i Atıkde mukayyed yine kemâ-kân mukarrer. Cemâat-i mezbûreden on nefes hâne nevbetçilik talep etmeyüb harâca rızâ virüb ve Defter-i Atıkde mezkûrlar 107 nefes olub hâliyâ zikr olunan on hânedan ma'adâ 121 nefes olub kethüdâları ve papasları biz bu mikdâr ile muhafaza-i kal'a hizmetin uhdemize aluruz didükleri ecilden zikr olunan on hâne harâca kaydolunub mezkûrlar kadîmde idedikleri üzere Defter-i Cedide nevbetçi kayd olundular." (Bkz. TKGM.KK. No:107, vr. 11/a-11/b).

130 1588 tarihli Mufassal Defter'de kayıtlı, 54'ü hâne olmak üzere 78 nefesden oluşan Hristiyan Cemâat Antalya Kalesi'nde nöbetçilik hizmetinde bulunmaktaydılar. (Bkz. Aynı defter, vr. 11/b).

131 1530-31 tarihli İcmâl Defter'de kayıtlı 588 hanenin 474'ü Müslüman, 96'sı Hristiyan ve 18'i ise Yahudilere aittir. (BOA.TD.No:166, s.575).

132 1530-31 tarihli İcmâl Defter'de, müslim mücerredlerin toplam sayısı

mahallelerin sonundaki yekûn da 35 olarak kaydedildiği halde mahallelerdeki mücerredler tek tek sayıldığında 34 çıkmaktadır. Bundan dolayı defterde 47 nefer olarak kaydedilen şehirdeki toplam mücerred sayısı bizim yaptığımız toplamda 46 çıkmaktadır. (Bkz. Aynı defter, s.575).

- 133 Defterin yekûn kısmında 16 imâm ve 3 hatib kaydedildiği halde şehrin mahallelerindeki imâm ve hatibler tek tek sayıldığında 7 imâm ve 2 hatib çıkmaktadır. Bundan dolayı şehirdeki muâflar defterdeki yekûna göre 64, bizim yaptığımız toplamda ise 54 nefer olarak görülmektedir. (Bkz. Aynı defter, s.575).
- 134 TKGM.KK.No: 107, vr 8/a-8/b.
- 135 İbni Batuta, a.g.e., C.I, s.311.
- 136 TKGM.KK.No: 107, vr 11/a-11/b.
- 137 Geniş bilgi için bkz. Aynı defter, vr.11/b-12/a.
- 138 Defterde mahallelerin yekûn kısmında şehirdeki Müslüman mücerredlerin sayısı 35 olarak kaydedilmiştir. Fakat mahallelerdeki Müslüman mücerredler tek tek sayıldığında 34 çıkmaktadır. Bundan dolayı defterin yekûn kısmında 47 nefer olarak kaydedilen şehirdeki toplam mücerred sayısı bizim toplamımızda 46 çıkmaktadır. (Bkz.BOA. TD.No: 166, s.575).
- 139 Şehirde iki kara olduğu halde defterdeki yekûn da bir kara kaydedilmiştir. (Bkz. Aynı defter, s.575); Şehrin tahmini nüfusu hesaplanırken karalar bekar olarak kabul edilmiştir. Kara hakkında bilgi için bkz. H. İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", Belleten, XXIII/92 (1959), s.586-587.
- 140 Defterde mahallelerin yekûn kısmında 64 nefer olarak görünen şehirdeki muâfların sayısı, mahallelerdeki muâflar tek tek sayıldığında 54 çıkmaktadır. (Bkz. Aynı defter, s.575); Muâflar hakkında geniş bilgi için bkz. H.İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet

Hâs Balaban Mahallesi olup, bu tarihte şehirdeki en az nüfusa sahip mahalle de Mescid-i Zorbalu Mahallesi'dir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, her iki tarihte de şehirde mevcut bulunan mahalleler, biri dışında isimlerini mahallelerinde bulunan cami, mescid veya imâretten almışlardır. Örneğin, şehrin en eski mahallesi olan Câmî-i Atik Mahallesi ismini, bugün Yivli Minare Camii denilen I.Alaaddin Keykubâd zamanında yaptırılmış Câmî-i Atîk'den, Câmî-i Cedîd Mahallesi ise bugün Kesik Minare Camii denilen Şehzâde Korkud tarafından yaptırılmış Câmî-i Cedîd'den almıştır. Mescid-i Karatay Mahallesi 1250 yılında Selçuklu veziri Celâleddin Karatay tarafından yaptırılmış olan mescidden, Mescid-i Ahî Yusuf Mahallesi 1249 yılında Ahî Yusuf adına yaptırılmış mescidden, Mescid-i Hâs Balaban Mahallesi 1275 yılında yaptırıldığı anlaşılan mescidden ve İmâret-i Mecnûn Çelebî (Hatîb Süleyman) Mahallesi ise aynı ismi taşıyan imarettten isimlerini almışlardır. Şehirde mevcut mahallelerden sadece biri ismini şahıstan almıştır. Bu da, 1588 tarihli Mufassal Defter'de yer alan Mahalle-i Kassâb Kiçi Bâli'dir.¹³⁴

XVI. yüzyılda şehirde sakin Hıristiyanlarla Yahudiler, Müslümanlarla karışık olarak aynı mahallelerde oturlardı. Bu nedenle şehirdeki gayr-i müslim nüfus defterlerde Cemâat-i Gebrân ve Cemâat-i Yahudiyân şeklinde ayrıca toplu olarak kaydedilmiştir. 1530-31 tarihli deftere biri Hıristiyanlara, diğeri de Yahudilere ait olmak üzere gayr-i müslimlere ait iki cemaat kaydedilmişken, bu rakam 1588'de üçe çıkmıştır. Sözkonusu cemaatlerin ikisi Hıristiyanlara, biri ise Yahudilere aittir. H.732/M.1331-32 tarihinde şehri ziyaret eden ünlü seyyâh İbni Batuta, Hıristiyan tâcirlerin Minâ'(Liman) adıyla bilinen çevresi surlarla çevrili bir mahalde oturduklarını bildirmektedir.¹³⁵ 1588 tarihli Mufassal Defter'de yer alan bir kayıttan da anlaşılacağı üzere, şehirdeki Hıristiyan Cemaat, daha önce de ifade edildiği gibi, eski tarihlerden itibaren Antalya Kalesi'nde nöbetçilik hizmetinde bulunmaktaydılar ve bu hizmetleri karşılığında da harac, ispençe, avâriz-i divâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muâf tutulmuşlardır.¹³⁶ Yine, 1588 tarihli defterden Ağlasun, Sakız, Midilli, Karadeniz ve Rumeli'den bazı Hıristiyanların şehre gelerek yerleştikleri anlaşılmaktadır.¹³⁷

1530-31'den 1588'e geldiğinde aradan geçen süre zarfında mahalle sayısındaki artışa paralel olarak şehrin nüfusunda da bir artış olduğu gözlenmektedir. 1530-31 tarihinde 474'ü Müslüman, 96'sı Hıristiyan ve 18'i Yahudi olmak üzere 588 hâne, 35'i Müslüman,¹³⁸ 10'u Hıristiyan ve 2'si Yahudi olmak üzere 47 mücerred, 1'i Müslüman, 1'i Hıristiyan olmak üzere 2 kara¹³⁹ ve 64 muâftan¹⁴⁰ ibaret olan şehrin nüfusu artış göstererek 1588 yılında 536'sı Müslüman, 133'ü Hıristiyan ve 4'ü Yahudi olmak üzere 673 hâne, 353'ü Müslüman, 62'si Hıristiyan ve 5'i Yahudi olmak üzere 420 mücerred¹⁴¹ ve 126'sı Müslüman, 5'i Hıristiyan olmak üzere 131 muâf olmuştur. 1530-31'de hâne, mücerred ve muâfların toplamı 701 neferken,¹⁴² 1588 yılında 1224 nefere yükselmiştir. Verdiğimiz bu bilgilere göre, aradan geçen süre zarfında şehirdeki hâne sayısının %14.4, mücerred sayısının %793 ve muâf sayısının ise %104 oranında artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Şehirdeki Müslüman ve Hıristiyan nüfus arttığı halde, yüzyılın ikinci yarısında Yahudi nüfusun önemli ölçüde azaldığı görülmektedir.

Şehirde bulunan muâfların miktarları 1530-31 tarihli İcmâl Defter'de verilmiştir. Fakat, mahallelerin sonundaki yekûnda 16 imâm ve 3 hatib kaydedildiği halde,

mahallelerdeki imâm ve hatîbler tek tek sayıldığında 7 imâm ve 2 hatîbin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle yekûn da, şehirdeki muâfların toplamı 64 nefer olarak görülmekte, oysa bizim yaptığımız toplamda yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı şehirdeki muâfların toplamı 54 nefer çıkmaktadır. Fakat, biz bu durumda 64 rakamına itibar edecek ve şehrin tahminî nüfusunu belirlerken bu rakamı esas alacağız. 1588 tarihli Mufassal Defter'de ise şehirdeki muâfların miktarı yekûn olarak verilmemiş, fakat mahallelerde kayıtlı muâfların isimlerinin üzerine görevleri yazılmıştır. Biz buradan şehirdeki muâfların miktarını belirlemeye çalıştık. Buna göre 1588 yılında şehirde 131 muâf bulunmaktadır. 1530-31 tarihinde şehir nüfusunun takriben %9, 1588'de ise %10-11'ini teşkil eden muâflar her iki tarihte şöyle bir dağılım göstermekteydiler:

TABLO III: ANTALYA ŞEHİRİNDEKİ MUÂFLAR:

Sıra No	Muâflar	1530-1531	1588
1	İmâm	16 (7)	31
2	Müezzin	5	14
3	Hatîb	3(2)	1
4	Şeyh-i zâviye	2	1
5	Mütevellî	2	5
6	Muhassıl	2	3
7	Zâviyedâr	-	1
8	Hâfız	2	-
9	Kayyum	-	1
10	Kadı-zâde	-	1
11	Âl-i resûl	-	9
12	Müderriş	-	1
13	Muâf	6	-
14	Ehl-i berât	-	1
15	Dâ'î-i Padişah	4	8
16	Câbî	2	-
17	Ma'lûl	1	1
18	Sarrâf	1	-
19	Cüz'hân	1	-
20	Şerîfe-zâde	-	10
21	Gâib	-	1
22	Kethüdâ-i şehir	-	1
23	Kethüdâ-i gebrân	-	1
24	Sipâhî	8	-
25	Sipâhî-zâde	-	6
26	Merd-i kale	5	1
27	Topçu-i kale	-	1
28	Topçu-i sâbık	-	1
29	Neccâr	1	1
30	Meremmetci	3	-
31	Hisâr gediğinden mazûl -	28	-
32	Reis-i limân	-	1
33	Sâhib-i timâr	-	1
TOPLAM		64 (54)	131

Tablodan da anlaşılacağı üzere, şehirde oturan sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı, subaşı, dizdâr, kadı, nâib gibi yöneticilerle bunların kapı halkının her iki tarihte de defterlere kaydedilmedikleri görülmektedir. Şehrin tahmin nüfusunun belirlenmesinde bunların miktarlarının bilinmesi büyük kolaylık sağlayacaktır. Ancak, elimizdeki defterlerde bunların miktarı ile ilgili kesin rakamlar bulunmamaktadır. Defterlerde sadece, Antalya Kalesi'nde görevli kale muhafızlarının

Rûsûmu", s.575-610.

141 Defterde şehirdeki mahallelerin sadece hâne ve nefer sayıları verilmiştir. Biz mahallelerdeki muâfları tespit ederek, hâne ve muâf dışındaki neferleri mücerred olarak kabul ettik.

142 Bizim toplamımızda bu rakam 690 çıkmaktadır.

- 143 BOA. TD. No: 107, s.89.
 144 BOA. TD.No: 166, s. 584-590.
 145 TKGM.KK. No: 315, vr.31/b-36/a.
 146 BOA.MD., C.58, s.53/154 (H.7 C.evvel 993/M.7 Mayıs 1585).
 147 Özer Ergenç, Ankara ve Konya şehirlerinin tahminî nüfuslarını belirlerken, yönetici kesim ve bunların kapı halkının, şehir nüfusunun %10'u kadar olduğunu kabul etmiştir. (Bkz. Ö.Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, Ankara 1995, s. 54, 181).
 148 Defterlerde hâne olarak kayıtlı bulunan ve bir aileyi karşılayan birimin kaç kişiden oluştuğu hususunda muhtelif görüşler vardır. Bir kısım araştırmacılar defterlerde hâne olarak kaydedilen bir gerçek hâne'nin 5 kişiden oluştuğunu, bazıları ise 6 hatta 7 kişiden meydana geldiğini kabul ederek hesaplamalarını buna göre yapmışlardır. Biz de şehirdeki hâne sayısını, yaygın olarak kabul gören 5 katsayısı ile çarpmayı uygun gördük. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nejat Göyünç, Hâne Deyimi Hakkında, TD., XXXII (1979), s.331-348; Ö.Lütfi Barkan, Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, TM., X (1953), s.11-12; Ö.Ergenç, a.g.e., s.181; Bahaeddin Yediöldiz, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985, s.103-104.
 149 Suraiya Faroqhi de, XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu şehirlerini içine alan haritasında Antalya'yı orta büyüklükteki şehirler arasında göstermiştir. (Bkz. S. Faroqhi, a.g.e., s.14-15).

sayıları hakkında bilgiler mevcuttur. Bu anlamda Antalya Kalesi'nde, daha önce verdiğimiz bilgilerden de hatırlanacağı üzere, H.927/M.1520-21'de 1 dizdâr, 1 kethüdâ ve 191 kale merdi,¹⁴³ H.937/M.1530-31'de 1 dizdâr, 1 kethüdâ, 6 topçu ve 115 müstâhfız,¹⁴⁴ III. Murad döneminde ise 1 dizdâr, 1 kethüdâ ve 131 müstâhfız görev yapmaktaydı.¹⁴⁵ 1585 yılında ise kalede görevli müstâhfızların miktarı 120 neferdi.¹⁴⁶ Ancak, defterlere askerî sayılan yönetici sınıf mensublarının yazılmadığı ve şehir için tespit edilen nüfusun her zaman defterlerdeki rakamlardan fazla olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan, şehrin tahminî nüfusu hesaplanırken, sayıları kesin olarak bilinmeyen bu zümreler için nisbî bir pay¹⁴⁷ ayrılmasına gerek duyulmakla birlikte, bunların cüz'î sayıda olmalarından dolayı şehrin nüfus hacmini önemli oranda etkilemeyecekleri düşünülmektedir. Burada şunu açık olarak belirtmemiz gerekir ki, şehrin tahminî nüfusu olarak vereceğimiz rakamlar asgarî rakamlar olarak kabul edilmelidir. Şehrin, her zaman bu rakamların üzerinde bir nüfusa sahip olması muhtemeldir.

Antalya'nın tahminî nüfusu hesaplanırken şöyle bir yola başvurulmuştur: Şehirdeki hâne sayısı yaygın olarak kabul edilen 5 katsayısı¹⁴⁸ ile çarpılarak elde edilen rakama bekâr anlamına gelen mücerred ve karalar ilâve edilmiştir. Çıkan rakama defterlerde kayıtlı muâflardan elde edilen rakamlar eklenmiştir. Şehirdeki muâfların hâne efrâdı hesaplanırken de, bunların %10'u bekâr, geri kalan kısmı ise evli kabul edilmiştir. Evli olarak kabul edilenler yine 5 kat sayısı ile çarpılarak elde edilen rakam bekâr kabul edilen muâflarla toplanıp, çıkan rakam yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hâne efrâdı ile mücerred ve karaların toplamından elde edilen rakama ilâve edilmiştir. Şehrin tahminî nüfusu bu şekilde hesaplanmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu şekilde hesaplanan şehir nüfusuna, defterlere kaydedilmeyen şehirdeki yöneticilerle bunların kapı halkının nüfusu olarak, daha önce de izah ettiğimiz gibi, şehir nüfusunun %10'u oranındaki bir nispî pay da ilave edilebilir. Bu haliyle ortaya çıkan rakamlar şehrin asgarî nüfusu olarak kabul edilmelidir.

Bu şekilde yapılan hesaba göre, XVI. yüzyılda Antalya'nın tahminî nüfusu, şehir nüfusunun %10'u oranında olduğu farzedilen defterlere kaydedilmemiş yönetici sınıfın nüfusu hariç tutulduğunda, 1530-31 tarihinde 3281 iken, 1588 yılında %33.7'lik bir artış göstererek 4388 olmuştur. Defterlere kaydedilmemiş askerî sınıfa mensup yöneticilerle bunların kapı halkı da nüfusa dahil edildiğinde, şehrin nüfusu 1530-31'de 3609, 1588'de ise yine %33.7 oranında bir artışla 4827 olmuştur. 57-58 yıl gibi bir süre zarfında meydana gelen %33.7 oranındaki bir artış, XVI. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde, özellikle Akdeniz havzasındaki şehirlerde görülen büyük nüfus artışlarına pek uygun düşmemektedir. Bunun iki nedeni olabilir: Birincisi; XVI. yüzyılda Mısır ve Rodos'un fethinden sonra İstanbul ile İskenderiye arasındaki deniz ticaretinin doğrudan doğruya güvenli bir şekilde yapılabilmesine bağlı olarak Antalya'nın eski önemini kaybetmeye başlamasıdır. İkincisi ise; XVI. yüzyılda bölgedeki eşkiyalık hareketlerinin yoğunluğu sonucunda zaman zaman yapılan sürgünlerdir. Buna göre Antalya, XVI. yüzyıl Anadolusunun orta büyüklükteki şehirleri arasında yer almaktaydı.¹⁴⁹

XVI.yüzyılda şehir nüfusunun dinî gruplara göre dağılımı ise şöyle idi: Defterlere kaydedilmeyen askerî sınıfa mensup yöneticilerle bunların kapı halkı için düşünülen ve takriben şehir nüfusunun %10'u oranında oldukları varsayılan

muâf gruplar gözönünde bulundurulmadığı takdirde, 1530-31 tarihinde şehir nüfusunun 2698'i Müslüman, 491'i Hıristiyan, 92'si Yahudi'dir. Bu rakamlara göre, şehir nüfusunun %82.2'si Müslüman, % 15'i Hıristiyan ve %2.8'i ise Yahudi'dir. 1588 yılında ise 3615'i Müslüman, 748'i Hıristiyan ve 25'i Yahudi olan şehir nüfusunun %82.5'i Müslümanlardan, %17'si Hıristiyanlardan ve %0.5'i ise Yahudilerden oluşmaktaydı. Buna göre, aradan geçen süre zarfında Müslüman ve Hıristiyanların nüfusunda sayısal bir artış olduğu halde, toplam nüfus içerisindeki oranları itibarıyla, Müslümanların oranında hemen hemen bir değişiklik olmamış, fakat Hıristiyanların oranında takriben iki puanlık bir artış meydana gelmiştir. Şehirde oturan Yahudilerin miktarında ise önemli ölçüde bir azalma olduğu görülmektedir.

Antalya'nın nüfusu hakkında, XIX. yüzyılda şehri ziyaret eden ünlü seyyahlar tahminî rakamlar vermişlerdir. F. Beaufort, yüzyılın başlarında şehrin nüfusunu 8.000 civarında,¹⁵⁰ C. Texier ise, yüzyılın ortalarına doğru 15.000 ile 18.000 arasında tahmin etmişlerdir.¹⁵¹ XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılan başka tahminlerde ise şehir nüfusunun 13.000 ile 25.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵²

Sonuç olarak, XV.yüzyılda Anadolu mallarının çıkış, Suriye, Mısır ve Hindistan mallarının ise Anadolu'ya giriş yaptığı en önemli liman kentlerinden biri olan Antalya, daha önce de belirtildiği gibi, XVI. yüzyılda Mısır ve Rodos'un fethi sonucunda İstanbul ile İskenderiye arasında doğrudan ve güvenli bir deniz ulaşımının yapılabilmesine bağlı olarak eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen Antalya'nın Mısır ve Suriye ile olan irtibatı tamamen kesilmemiş, yerel ve alt düzeyde de olsa Arap ülkeleri ile olan ticarî ilişkiler devam etmiştir. Ayrıca, İstanbul'dan Mısır'a veya Mısır'dan İstanbul'a gidip gelen devlet görevlileri, en kısa yol olması nedeniyle bu deniz yolunu kullanmışlardır. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise, Akdeniz ticaretindeki büyük değişimler ve Anadolu'da İzmir'in giderek önem kazanması sonucunda Antalya trafiğinde yoğunluğun eski düzeyde olmadığı görülmektedir.

150 Francis Beaufort, Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor and the Remains of Antiquity with plans, views, London 1817, s.123.

151 Ch.Texier, a.g.e., C.III, s.262.

152 B.Darkot, Antalya, İA., C.I, s.461.